IJTIMOIY-IQTISODIY TARAQQIYOT MODELLARI VA MULKIY MUNOSABATLARNING TRANSFORMATSIYASI

Iskandarov Bekzod Abdijalilovich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Iqtisodiyot nazariyasi kafedrasi
katta o'qituvchisi
bekzodiskandarov1988@gmail.com
Toshboyev Hasan
Samarqand iqtisodiyot va
servis instituti talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23974473

Annotatsiya. Maqolada ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning shakllanishi, mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy rivojlanishdagi o'rni va davlat hamda xususiy sektor o'rtasidagi munosabatlar tahlil qilinadi. O'zbekiston iqtisodiyotidagi tarkibiy o'zgarishlar statistik ma'lumotlar asosida baholanib, mulkchilik samaradorligini oshirish yo'nalishlari asoslab beriladi.
Kalit so'zlar: ijtimoiy-iqtisodiy tizim, mulkchilik, xususiy sektor, davlat mulki, iqtisodiy samaradorlik, bozor mexanizmi, investitsiya, institutsional rivojlanish.

Аннотация. В статье рассматриваются социально-экономические модели развития, роль собственности в формировании экономических отношений и взаимодействие государственного и частного секторов. На основе статистических данных анализируются структурные изменения экономики Узбекистана и определяются направления повышения эффективности имущественных отношений.
Ключевые слова: социально-экономическая система, собственность, частный сектор, государственная собственность, экономическая эффективность, рыночный механизм, инвестиции, институциональное развитие.

Kirish

Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar jamiyatning ishlab chiqarish, taqsimot, ayirboshlash va iste'mol jarayonlarini tashkil etuvchi iqtisodiy munosabatlar majmuasidir. Ushbu tizimlarning rivojlanish xususiyatlari ishlab chiqarish resurslarining kimga tegishli ekanligi, iqtisodiy qarorlarning qanday qabul qilinishi va yaratilgan qiymatning jamiyat a'zolari o'rtasida qanday taqsimlanishi bilan belgilanadi. Shu sababli mulkchilik munosabatlari iqtisodiy tizimning asosiy institutsional elementlaridan biri hisoblanadi. Mulkchilik faqat moddiy boyliklarning huquqiy egasini aniqlash bilan cheklanmaydi. U ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish, investitsiya qarorlarini qabul qilish, daromadlarni taqsimlash va iqtisodiy faoliyat natijalari uchun javobgarlikni belgilaydi. Mulk huquqlarining aniq ta'minlanishi iqtisodiy subyektlarning uzoq muddatli faoliyat yuritishiga, kapitalni shakllantirishiga va innovatsiyalarni rivojlantirishiga imkon yaratadi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida bozor mexanizmlarining kengayishi, tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishi va davlat korxonalarini transformatsiya qilish jarayonlari mulkiy munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqmoqda. Mazkur jarayonlarni ilmiy jihatdan o‘rganish iqtisodiy samaradorlikni oshirish va ijtimoiy manfaatlar muvozanatini ta’minlash uchun muhimdir.

Asosiy qism

Iqtisodiy tizimlar tarixiy taraqqiyot davomida turli shakllarda rivojlangan. An’anaviy iqtisodiy tizimlarda ishlab chiqarish va taqsimot ko‘proq urf-odatlar hamda tarixiy shakllangan munosabatlar asosida amalga oshirilgan. Markazlashgan iqtisodiy tizimlarda resurslarni taqsimlash va ishlab chiqarish hajmini belgilashda davlatning roli yuqori bo‘lgan. Bozor iqtisodiyotida esa talab, taklif, narx va raqobat mexanizmlari iqtisodiy qarorlarning asosiy omillariga aylanadi. Zamonaviy iqtisodiyotlarda ushbu tizimlar ko‘pincha aralash shaklda namoyon bo‘ladi. Davlat strategik tarmoqlar, ijtimoiy infratuzilma va jamoat manfaatlarini ta’minlashda ishtirok etadi, xususiy sektor esa ishlab chiqarish, xizmatlar, innovatsiyalar va investitsiyalarni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Bunday tizimning samaradorligi davlat va bozor mexanizmlarining o‘zaro muvofiqlashuviga bog‘liq.

Davlatning iqtisodiyotdagi ishtiroki bozor muvaffaqiyatsizliklarini kamaytirish, monopolistik faoliyatni cheklash, jamoat ne’matlarini ishlab chiqarish va ijtimoiy himoyani ta’minlash uchun zarur. Biroq davlatning iqtisodiy faoliyatga haddan tashqari aralashuvi resurslar taqsimotida samarasizlik, raqobatning cheklanishi va xususiy tashabbusning susayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli iqtisodiy siyosatda davlatning tartibga soluvchi vazifalari bilan tadbirkorlik faoliyati o‘rtasidagi optimal nisbatni shakllantirish dolzarb hisoblanadi.

Mulkchilik iqtisodiy resurslarga egalik qilish, ulardan foydalanish va iqtisodiy natijalarni tasarruf etish bilan bog‘liq munosabatlarni ifodalaydi. Mulk huquqlarining samarali tizimi iqtisodiy subyektlarga o‘z aktivlarini boshqarish, shartnomalar tuzish va investitsion faoliyatni rejalashtirish imkonini beradi. Mulkchilikning davlat, xususiy, jamoaviy va aralash shakllari iqtisodiyotda turli vazifalarni bajaradi. Davlat mulki strategik ahamiyatga ega infratuzilma va jamoat xizmatlarini tashkil etishda muhim bo‘lsa, xususiy mulk ishlab chiqarish samaradorligi, tadbirkorlik tashabbusi va raqobatni rivojlantirishga xizmat qiladi. Aralash mulkchilik esa davlat va xususiy kapitalning birgalikdagi ishtiroki orqali investitsiya imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin.

Mulkchilik samaradorligi uning huquqiy shakli bilangina belgilanmaydi. Korporativ boshqaruv sifati, menejmentning malakasi, moliyaviy nazorat, bozor sharoitlari va texnologik imkoniyatlar ham muhim ahamiyatga ega. Xususiy korxona avtomatik ravishda samarali, davlat korxonasi esa samarasiz bo‘ladi, degan qarash ilmiy jihatdan asoslanmagan. Asosiy mezon — mavjud resurslardan foydalanish natijasida qancha iqtisodiy va ijtimoiy qiymat yaratilishidir.

O‘zbekiston iqtisodiyotida so‘nggi yillarda ishlab chiqarish hajmining oshishi, investitsiyalarning kengayishi va xizmatlar sektorining rivojlanishi kuzatilmoqda. Ushbu jarayonlar iqtisodiy tizimning tarkibiy o‘zgarishlari hamda mulkchilik shakllarining iqtisodiy faoliyatdagi rolini kuchaytirish bilan bog‘liq. Statistika agentligining dastlabki ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilda mamlakat yalpi ichki mahsuloti 1 454,6 trillion so‘mni tashkil etib, real hisobda 6,5 foizga o‘sdi. Aholi jon boshiga YAIM 39,1 million so‘mga yetdi. Sanoat ishlab

chiqarishining 6,8 foizga o‘sishi iqtisodiy tarkibning rivojlanishida ishlab chiqarish sektori muhim o‘rin tutayotganini ko‘rsatadi.

2024-yilda asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalar 27,6 foizga oshgani iqtisodiy faoliyatni kengaytirish uchun moliyaviy resurslar jalb etilganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, investitsiyalarning o‘sishi o‘z-o‘zidan yuqori samaradorlikni anglatmaydi. Investitsiya loyihalarining iqtisodiy qaytimi, texnologik yangilanish, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish va yangi ish o‘rinlari yaratish imkoniyatlari ham baholanishi lozim. 2024-yilda YAIM tarkibida xizmatlar sektorining ulushi 47,4 foizni, sanoatning ulushi 26,4 foizni tashkil etdi. Qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligining ulushi 19,2 foiz, qurilishning ulushi esa 7 foiz bo‘ldi. Ushbu tarkibiy o‘zgarishlar iqtisodiyotda xizmatlar va sanoatning ahamiyati ortib borayotganini ko‘rsatadi.

1-jadval

O‘zbekiston iqtisodiyotining ayrim tarkibiy ko‘rsatkichlari, 2023–2024-yillar[1]

T/r	Ko‘rsatkich	2023-yil	2024-yil
1	YAIM real o‘sishi	6,3%	6,5%
2	Sanoatning YAIMdagi ulushi	25,3%	26,4%
3	Xizmatlar sektorining YAIMdagi ulushi	46,2%	47,4%
4	Qishloq xo‘jaligining YAIMdagi ulushi	21,2%	19,2%
5	Qurilishning YAIMdagi ulushi	7,3%	7,0%

Jadval ma’lumotlari iqtisodiyotning tarkibiy jihatdan xizmatlar va sanoat tomon siljiyotganini ko‘rsatadi. Sanoat ulushining 1,1 foiz punktga, xizmatlar ulushining 1,2 foiz punktga oshishi iqtisodiy faoliyatning diversifikatsiyalashayotganidan dalolat beradi. Qishloq xo‘jaligi ulushining kamayishi esa ushbu tarmoq ishlab chiqarishi mutlaq hajmda qisqarganini anglatmaydi. YAIM tarkibidagi ulush boshqa tarmoqlarning tezroq o‘sishi natijasida ham pasayishi mumkin.

Mulkchilik shakllarining iqtisodiy rivojlanishga ta’sirini investitsiya jarayonlari orqali ham izohlash mumkin. Xususiy sektorning investitsion faolligi korxonalarning ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, yangi texnologiyalarni joriy etish va mehnat unumdorligini oshirishga yordam beradi. Davlat sektorining investitsiyalari esa transport, energetika, ta’lim va boshqa infratuzilmaviy yo‘nalishlarda iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytirishi mumkin. Mulkchilik munosabatlarining rivojlanishi nafaqat iqtisodiy o‘sish, balki aholi farovonligi bilan ham bog‘liq. Samarali mulkiy munosabatlar yangi ish o‘rinlarini yaratish, daromadlarni oshirish, iste’mol imkoniyatlarini kengaytirish va ijtimoiy xizmatlarning sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Biroq iqtisodiy o‘sish natijalari jamiyatning barcha qatlamlariga bir xil taqsimlanmasligi mumkin. Mulk va kapitalning yuqori darajada konsentratsiyalashuvi daromadlar tengsizligini kuchaytirishi, ayrim guruhlarning iqtisodiy imkoniyatlarini cheklashi mumkin. Shu sababli mulkchilik siyosati raqobatni rivojlantirish, kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash, moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish va ijtimoiy himoyani takomillashtirish bilan uyg‘unlashishi lozim. O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning

[1] O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi

rivojlanishi iqtisodiy faollikni oshirish, hududiy bandlikni ta’minlash va mahalliy resurslardan samarali foydalanish uchun muhim omil hisoblanadi. Bunda mulk huquqlarining himoyalanishi, shartnomaviy munosabatlarning ishonchliligi, kredit resurslaridan foydalanish imkoniyati va ma’muriy tartiblarning soddaligi alohida ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, davlat korxonalarini transformatsiya qilish jarayonida korporativ boshqaruv standartlarini joriy etish, moliyaviy hisobotlarning shaffofligini oshirish va faoliyat natijalarini mustaqil baholash mexanizmlarini kuchaytirish zarur. Davlat-xususiy sheriklik munosabatlari esa infratuzilma va ijtimoiy xizmatlarni rivojlantirishda qo‘shimcha moliyaviy imkoniyatlar yaratishi mumkin.

Xulosa

Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning rivojlanishi mulkchilik munosabatlari, institutsional muhit va iqtisodiy resurslardan foydalanish samaradorligi bilan chambarchas bog‘liq. Mulkchilik shakllari iqtisodiy faoliyatni tashkil etish, investitsiyalarni jalb qilish, ishlab chiqarish natijalarini taqsimlash va ijtimoiy farovonlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. O‘zbekiston iqtisodiyotining 2024-yildagi statistik ko‘rsatkichlari sanoat va xizmatlar sektorining rivojlanishi, investitsion faollikning oshishi hamda iqtisodiy tarkibning o‘zgarayotganini ko‘rsatadi. Ushbu jarayonlar mulkiy munosabatlarni takomillashtirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirish uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda.

Kelgusida mulkchilik tizimini rivojlantirishda xususiy sektorning iqtisodiy tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash, davlat korxonalarida samarali boshqaruvni ta’minlash, raqobat muhitini mustahkamlash va mulk huquqlarining ishonchli himoyasini kuchaytirish muhim hisoblanadi. Davlat va xususiy sektor manfaatlarining muvozanatli uyg‘unlashuvi iqtisodiy o‘sishning barqarorligini ta’minlash hamda jamiyat farovonligini oshirishning asosiy shartlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. Milliy hisoblar va makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha statistik ma’lumotlar.
2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yilgi yangi tahrir.
3. O‘zbekiston Respublikasi “Mulkchilik to‘g‘risida”gi Qonuni.
4. O‘zbekiston Respublikasi “Davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risida”gi Qonuni.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining iqtisodiy islohotlar va davlat aktivlarini boshqarishga oid normativ-huquqiy hujjatlari.
6. O‘zbekiston yalpi ichki mahsulot hajmi 115 milliard dollarga yetdi. O‘zA, 2025-yil 29-yanvar.
7. 2024-yilda O‘zbekiston iqtisodiyotida qanday o‘zgarishlar bo‘ldi? Uz24.uz, 2025-yil 23-yanvar.